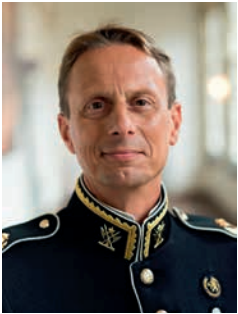

Nationale veiligheid en hybride dreiging: twee kanten van dezelfde medaille

■ **Prof. dr. Paul Ducheine**
Brigade-generaal van de Militair Juridische Dienst, hoogleraar Cyber Operaties & Cyber Warfare Nederlandse Defensie Academie, en bijzonder hoogleraar in het recht van militaire cyber operaties, Universiteit van Amsterdam

1. INLEIDING

“Veiligheid bieden” geldt als één van de klassieke en “harde” taken van de overheid.¹ Wat veiligheid omvat, is afhankelijk van de tijdsgeest en heeft zich de laatste decennia sterk ontwikkeld.² Tot 9/11 hanteerden beleidsmakers en de wetgever een dichotoom veiligheidsconcept bestaande uit interne en externe veiligheid.³ De terreuraanslagen maakten duidelijk dat externe gebeurtenissen wereldwijd ook binnenlandse effecten hebben. Zie overigens ook de kredietcrisis, Syrië, het vluchtelingenvraagstuk of klimaatverandering. Tegenwoordig denken we in vitale belangen die van binnenuit of van buitenaf bedreigd worden en onderling afhankelijk zijn. Potente tegenspelers kunnen door het nastreven van hun belangen een bedreiging van onze vitale belangen veroorzaken. Die dreiging staat nu door hybride dreigingen – de geïntegreerde inzet van een combinatie van alle beschikbare machtsmiddelen om het gedrag van anderen te beïnvloeden – volop in de belangstelling. Niet alleen tijdens gewapende conflicten, maar vooral ook daarvoor, daarna en daarnaast.⁴

Het beschermen van onze nationale veiligheid tegen (al dan niet hybride) dreigingen, vraagt om een (evenzo) geïntegreerde benadering. Nederland moet op dit punt snel “meters maken”! Ik introduceer allereerst nationale veiligheid en vitale belangen. Vervolgens zie ik hoe deze met beschikbare machtsmiddelen te bevorderen en beschermen. Ik benadruk de waardering van informatie als machtsmiddel.

Daarnaast zie ik rivaliteit, dreiging en conflict en de noodzaak hierop voorbereid te zijn door middel van onder andere een geïntegreerde aanpak en veiligheidsstrategie. Om mijn positie duidelijk te markeren: zover is Nederland nog niet!

2. VEILIGHEID EN BELANGEN ANNO 2016

Het huidige Nederlandse veiligheidsbegrip is gebaseerd op de noties “nationale veiligheid”, “vitale belangen” en “strategische belangen”. Deze noties zijn – bij gebrek aan een *Grand Strategy* – in twee aparte veiligheidsstrategieën verwoord.

Uit de Strategie Nationale Veiligheid uit 2007 volgden vijf vitale belangen:⁵ territoriale, fysieke, economische, ecologische veiligheid en politieke & sociale stabiliteit.⁶ Markant is het ontbreken van een stabiele internationale rechtsorde als zesde vitale belang. Mede gezien de grondwettelijke opdracht aan de regering de “internationale rechtsorde te bevorderen”⁷ en de economische afhankelijkheid van Nederland,⁸ moet dit als een omissie worden beschouwd.⁹

De Internationale Veiligheidsstrategie (2013 e.v.) repareert dit en hanteert drie “strategische belangen”: territoriale veiligheid, economische veiligheid en de internationale rechtsorde.¹⁰ Het is

¹ Zie: WRR, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Den Haag: Sdu 2002, p. 53.

² B.A. de Graaf, “Nationale veiligheid in historisch perspectief I, II en III”, in: *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, 10 (2012) nr. 4, pp. 48-51; nr. 5, pp. 32-35; nr. 6, pp. 52-55.

³ E.T. Brainich von Brainich Felth, *Het systeem van crisisbeheersing; bevoegdheden en verplichtingen bij de voorbereiding op en het optreden tijdens crises*, Den Haag: Boom 2004. Zie ook artikel 103 Grondwet: De wet bepaalt in welke gevallen ter handhaving van de uit- of inwendige veiligheid [...] een [...] uitzonderingstoestand kan worden afgekondigd [...].

⁴ J. Hennis-Plasschaert, Annual Baltic Conference on Defence, *Who's Afraid of Hybrid Warfare?*, Tallinn, 24-9-2015: “the use of various covert and overt tactics, enacted with both military and non-military means. Besides the employment of conventional and irregular forces.....hybrid warfare includes intelligence and cyber operations and the application of economic power.” Via: <<https://www.defensie.nl/binaries/defensie/documenten/toespraken/2015/09/24/keynote-speech-jeanine-hennis-annual-baltic-conference-on-defence.pdf>>.

⁵ *Kamerstukken II* 2006-07, 30 821, nr. 1, p. 3: “De nationale veiligheid is in het geding als vitale belangen van onze staat en/of onze samenleving zodanig bedreigd worden dat sprake is van (potentiële) maatschappelijke ontwrichting”.

⁶ *Kamerstukken II*, 2006-07, 30 821, nr. 2, Strategie Nationale Veiligheid, p. 3: “Vitaal belang: belang dat bepalend is voor de instandhouding van [nationale veiligheid. Bij het deels of geheel verstoord raken of wegvallen van dat belang [komt] het functioneren van de staat en de samenleving in potentie of feitelijk in gevaar”.

⁷ Artikel 90 Grondwet: “De regering bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde”.

⁸ Zie Hague Centre for Strategic Studies (HCSS), *Defensie in het stemhokje*, Den Haag, 2012, p. 1: “Nederland is een handelsland. Een stabiel internationaal systeem, waarin vrede, veiligheid en vrijhandel prevaleren, is van levensbelang.”; WRR, *Aan het buitenland gehecht. Over verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid*, Amsterdam University Press 2010.

⁹ P.A.L. Ducheine, *Krijgsmacht, Geweldgebruik & Terreurbestrijding* (diss. UvA), Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008, p. 19.

¹⁰ *Kamerstukken II* 2012-13, 33 694, nr. 1, Internationale Veiligheidsstrategie – Veilige wereld, veilig Nederland; *Kamerstukken II* 2014-15, 33 694, nr. 6 *bijlage*, *Beleidsbrief Internationale Veiligheid – Turbulente Tijden in een Instabiele Omgeving*; *Kamerstukken II* 2015-16, 33 694, nr. 9 (Samenhang in missies).

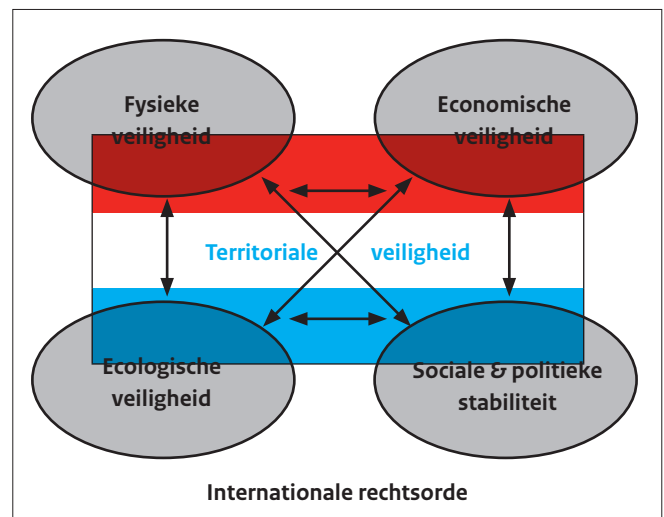

duidelijk dat deze strategische belangen (grotendeels) overlappen met de vitale belangen.

Een eerste op te stellen geïntegreerde veiligheidsstrategie, een Nederlandse *Grand Strategy*, zal de verhouding tussen vitale en strategische belangen moeten duiden. Voorlopig zal hierna slechts de term “vitaal belang” worden gebruikt. Nederlands nationale veiligheid laat zich voorlopig kenmerken door (het beschermen en bevorderen van) deze zes vitale belangen (zie figuur).¹¹

De zes vitale belangen werken op elkaar in (*interdependent*). De verstoorde internationale rechtsorde in het Midden-Oosten brengt vluchtelingen op de been, veroorzaakt spanningen voor opvang en integratie en voedt de xenofobie of angst die de sociale en politieke stabiliteit verstoort.

Een verstoring kan vanuit het buitenland of uit Nederland zelf komen.¹² Onze economische veiligheid is bijvoorbeeld afhankelijk van de gemeenschappelijke markt van de EU, wisselkoersen, het wel en wee van Amerikaanse banken etcetera.

Nederlands vitale belangen (Ducheine, 2016)

De Nederlandse overheid staat uiteindelijk voor de klassieke taak deze vitale belangen te bevorderen en beschermen. Het spreekt vanzelf dat andere (statelijke) actoren evenzeer dit soort vitale belangen zullen trachten te beschermen en bevorderen. Hierdoor kan rivaliteit (of zelfs conflict) tussen actoren ontstaan.

3. MACHTSINSTRUMENTEN: SYNERGIE

Om, al dan niet conform veiligheidsstrategieën, die belangen te bevorderen en beschermen en daartoe het gedrag van andere actoren te beïnvloeden, kunnen staten machtsinstrumenten

¹¹ P.A.L. Ducheine, “Je hoeft geen zwaard en schild te dragen om ridder te zijn” - Mythen over digitale oorlogsvoering en recht (Oratie UvA), Amsterdam: AUP, 2016, ook (verkort) via: <<http://www.militairespectator.nl/thema/recht-cyberoperations/artikel/%E2%80%98je-hoeft-geen-zwaard-en-schild-te-dragen-om-ridder-te-zijn%E2%80%99-99>>, of webcollege: <webcolleges.uva.nl/Mediasite/Play/bca07f4a8a77401d96da8bc0e8de090d1d>.

¹² Zie ook NCTV, *Contra Terrorisme Strategie 2016-2020*, p. 7: “Extern = Intern. Er is een sterke samenhang tussen de internationale, nationale en lokale dimensie van de dreiging”.

inzetten. Bijvoorbeeld door een belangenconflict diplomatiek op te lossen, informatie te delen, een militair of economisch bondgenootschap te sluiten. Deze vier machtsinstrumenten worden vaak als DIME afgekort.¹³

Idealiter bevat de uitwerking van een veiligheidsstrategie ook een plan voor de geïntegreerde inzet van deze machtsinstrumenten. Op operationeel niveau wordt dit in ieder geval bij crisisbeheersingsoperaties nagestreefd:

*Waar Nederland militair bijdraagt aan crisisbeheersing, gebeurt dit in het kader van een geïntegreerde benadering, met aandacht voor de onderlinge samenhang en integratie van interventies op het gebied van veiligheid, rechtsorde, het versterken van overheidsstructuren, sociaaleconomische ontwikkeling en bevordering van het politieke proces.*¹⁴

Het is echter noodzakelijk dat de Nederlandse overheid ook buiten crisisbeheersingsmissies én op strategisch niveau nadenkt over de afstemming en integratie van machtsinstrumenten. Hoe beter de inzet van de verschillende instrumenten op elkaar is afgestemd, hoe meer synergie immers te realiseren valt. Dat is ook de kern van het collegiaal bestuur van onze Ministerraad die (als deel van de regering) nationale veiligheid als hoofdaandachtsgebied heeft. Deze geïntegreerde benadering komt nu – op papier – sterk tot uitdrukking in de IVS: “aan crises liggen vaak vele oorzaken ten grondslag. Duurzame veiligheid ontstaat dan ook niet door aan één knop te draaien. Het in goed overleg tussen de verantwoordelijke bewindslieden geïntegreerd inzetten van het beschikbare instrumentarium (diplomatie, ontwikkelingssamenwerking, defensie, inlichtingen- en veiligheidsdiensten, politie, justitie en handel), biedt de beste kansen op blijvende resultaten.”¹⁵

Recent onderzoek in Nederland en het VK toont overigens aan dat die geïntegreerde aanpak niet zo eenvoudig is. Departementalisme en bureaupolitiek liggen op de loer, de complexiteit van context en dreiging is dusdanig dat van “wicked” en multidimensionale problemen gesproken wordt, die lastig aan te pakken zijn. Laat staan effectief beantwoord kunnen worden zolang in “stovepipes” gewerkt wordt.¹⁶

Het is een teken aan de wand dat eigentijdse statelijke en niet-statelijke rivalen hun machtsmiddelen op een geïntegreerde wijze effectief weten in te zetten. Met een hybride dreiging als gevolg. Vaak wordt op de Russische Federatie gewezen, maar ook ISIS werkt zo. Zie de combinatie van terreuraanslagen die onze fysieke veiligheid bedreigt, de bezetting van delen van Syrië en Irak, het exporteren van de Jihad naar Afrika en Azië, het aanjagen van vluchtelingenstromen (en xenofobie), maar vooral een informatie-campagne die angst en sociale instabiliteit in de hand werkt.

¹³ Diplomatic, Information, Military, Economic instruments.

¹⁴ Kamerstukken II 2015-16, 33 694, nr. 9 (Samenhang in missies).

¹⁵ Kamerstukken II 2012-13, 33 694, nr. 1, Internationale Veiligheidsstrategie, p. 3.

¹⁶ Lenny Hazelbag, “De geïntegreerde benadering in Afghanistan: tussen ambitie en praktijk. De interdepartementale samenwerking in Nederland en het Verenigd Koninkrijk”, (concept-dissertatie EUR, 2016-2017).

4. INFORMATIE ALS MACHT

Gefaciliteerd door moderne technologie speelt informatie een steeds belangrijker rol als machtsinstrument. Dit veroorzaakt niet alleen een herbezinning op de waarde van het DIME instrumentarium voor staten, maar leidt ook tot proliferatie van dit machtsinstrument. Niet-staatelijke actoren zoals ISIS, terroristische en criminele netwerken, maar ook multinationals en internationale organisaties of belangengroepen manifesteren zich – in toenemende mate – ook als machtsspeler.¹⁷

Informatie als machtsbron is in het huidige digitale tijdperk toe aan een herwaardering.¹⁸ Via directe dwang (dreigen met onthulling), door institutionele (sleutelposities binnen ICANN) of structurele macht (Microsoft met het Windows besturingssysteem) is dit als bekend terrein. Maar vooral als productieve machtsfactor komt informatie toenemend tot wasdom.¹⁹ Dat wil zeggen dat actoren met informatie agenda's kunnen vormen en een debat kunnen starten, versterken en beïnvloeden.²⁰ Dit geheel faciliteert nieuwe “elites” en actoren.

*In a “networked society” – that is, one whose social structure is characterized by networks activated by information technology – new elites derive their power from an enhanced ability to delve between the layers of hardware and software from which cyberspace is constructed.*²¹

Niet alleen de bonafide “big five” Apple, Amazon.com, Microsoft, Facebook en Google (Alphabet) bezitten zo ongekende macht.²² Ook individuen zoals Taylor Swift of “The Jester” beschikken over productieve macht.²³ Gelegenheidscoalities als “Anonymous” en malafide actoren worden door sommigen ook als machtsspeler gezien.²⁴

De proliferatie van ICT en de brede maatschappelijke afhankelijkheid van ICT,²⁵ brengt onze (interdependente) vitale economische, bestuurlijke, politieke en sociale processen binnen het bereik van deze actoren.²⁶ Een geavanceerde digitale samenleving en economie

¹⁷ Zie o.a. gelegenheidscoalities van burgers (Arabische Lente) of belangengroepen (GeenPeil).

¹⁸ Zie o.a. Jelle van Haaster, Assessing Cyber Power, in: N. Pissanidis, H. Røigas, M. Veenendaal (Eds.), 8th International Conference on Cyber Conflict: Cyber Power, Tallinn: CCDCOE, 2016, via: <<https://ccdcocoe.org/sites/default/files/multimedia/pdf/Art%2001%20Assessing%20Cyber%20Power.pdf>>

¹⁹ David J. Betz & Tim Stevens (2011), *Power and cyberspace*, Adelphi Series, pp. 35-54

²⁰ Betz & Stevens, p. 45.

²¹ Jelle van Haaster, 2016, “Assessing Cyber Power”, in: N. Pissanidis, H. Røigas, M. Veenendaal (Eds.), 8th International Conference on Cyber Conflict: Cyber Power (2016), pp. 7-22, via: <https://ccdcocoe.org/sites/default/files/multimedia/pdf/CyCon_2016_book.pdf>.

²² New York Times, Tech’s “Frightful 5” Will Dominate Digital Life for Foreseeable Future (20 January 2016), via: <http://www.nytimes.com/2016/01/21/technology/techs-frightful-5-will-dominate-digital-life-for-foreseeable-future.html?_r=0>.

²³ Time, The 30 Most Influential People on the Internet (5 March 2015), via: <<http://time.com/3732203/the-30-most-influential-people-on-the-internet/>>.

²⁴ Gabriella Coleman, *Hacker, Hoaxer, Whistleblower, Spy: The Many Faces of Anonymous* (London – New York: Verso 2015, pb).

²⁵ European Institute for Security Studies, *A changing global environment 2014* (Chaillot Paper no. 133, December 2014), p. 29-30, via: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Chaillot_Paper_133_-_A_changing_global_environment.pdf>.

²⁶ Centre for European Policy Studies, *More union in European defence* (2015), p. 9, via <<https://www.ceps.eu/system/files/TFOneuropeanDefence.pdf>>.

is dus niet slechts een zegen én een machtsfactor, maar ook een kwetsbare en alle vitale belangen doorsnijdende factor.²⁷ In dat opzicht zou ons begrip van nationale veiligheid ondertussen best een zevende vitale belang kunnen bevatten: digitale veiligheid.²⁸

5. RIVALITEIT, DREIGING EN CONFLICT: WEST MEETS EAST

Waar Nederlands belang dat van anderen raakt, ontstaat potentieel een situatie van rivaliteit. En *vice versa*. Rivaliteit en de inzet van machtsmiddelen kan uiteindelijk omslaan in een belangenstrijd in de vorm van een politiek, economisch conflict of een gewapend treffen.²⁹ Daarbij zal iedere partij zichzelf zo effectief mogelijk trachten te manifesteren. De idee is synergie te realiseren: de geïntegreerde aanwending van meerdere machtsinstrumenten is doeltreffender dan het ongecoördineerd inzetten van losse instrumenten.

Het spreekt voor zich dat niet alleen Nederland synergie moet proberen te realiseren: statelijke en niet-staatelijk rivalen doen dit ook. Niet alleen tijdens een economisch of militair treffen, maar ook al lang daarvoor. Zie bijvoorbeeld de aanloop naar en de Russische annexatie van de Krim.³⁰ De Russische aanpak, door het westen “hybrid warfare” gedoopt, is een voorbeeld van de geïntegreerde benadering van alle machtsinstrumenten in internationale relaties: vóór, tijdens en ná afloop van een conflict.

Tijdens conflicten bestaat het besef van een geïntegreerde aanpak ter bescherming van vitale belangen in Nederland doorgaans wel. Maar een proactieve en geïnstitutionaliseerde toepassing van een geïntegreerde benadering op het wereldtoneel is voor Nederland nog geen automatisme.³¹ Zie het gebrek aan een *grand strategy* of een nationale veiligheidsraad. Voor dat soort voorbeelden wordt vaak naar het Russische optreden in Georgië, de Krim, Oekraïne, Syrië en de Zuid-Chinese (beter: Filipijnse) Zee gewezen. Daarbij vergeten we echter dat de man achter het huidige Russische model van *hybrid warfare*, generaal Valery Gerasimov (Chef van de Russische Generale Staf)³² zijn aanpak onder meer herkende in het Amerikaanse beleid in de Balkanoorlogen (jaren 1990), Afghanistan

(2001) en Irak (2003).³³ Alsof de EU en het westen na de Russische annexatie van de Krim géén economische sancties troffen³⁴ of de olieprijs via afspraken niet is beïnvloed.³⁵

Anders gezegd: tijdens conflicten of crises vallen we wel terug op een geïntegreerde benadering bij een (hybride) dreiging tegen vitale belangen.³⁶ Het is zaak dit inzicht verder uit te bouwen.

6. HYBRIDE DUS, EN NU?

Bescherming en bevordering van vitale belangen (tegen rivaliteit en hybride dreiging) vraagt dus ook buiten crisis en conflict om een geïntegreerde benadering. Ik rond af door de hiervoor vereiste “stappen” te noemen.

In de wetenschap dat Nederland doelwit is van verschillende hybride dreigingen, is het onder ogen (willen) komen en herkennen van die hybride dreiging de eerste stap. Niet alleen tijdens conflicten, maar vóór ook voordien: onder en boven de drempel van gewapend treffen.

Stap twee is zekerstellen dat we de dreiging begrijpen (“understand”), haar doorzien en inzien wat nodig is om onze vitale belangen te bevorderen en te beschermen.³⁷

Stap drie is het – alleen of met bondgenoten – alloceren van voldoende machtsinstrumenten. Stap vier is een geïntegreerde aanpak bij (de planning van) de inzet van dit instrumentarium. Een geïntegreerde veiligheidsstrategie is daarbij gewenst. Die integratie moet bovendien op alle niveaus gerealiseerd én beoefend worden: op het politiek-strategisch niveau (ministerraad of een in te stellen onderraad voor nationale veiligheid), op operationeel-bestuurlijk niveau binnen en tussen de departementen, alsmede op uitvoerend niveau. Ten slotte dient Nederland bereid te zijn complexe en hybride problemen via deze geïntegreerde manier aan te pakken. Daarvoor is mentale moed nodig en is bureaupolitiek, departementalisme of partijpolitiek uit den boze.

Met andere woorden: er is veel werk te verzetten, laten we beginnen!³⁸

²⁷ McKinsey Global Institute, *Digital globalization: The new era of global flows*, March 2016, via: <<http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/digital-globalization-the-new-era-of-global-flows>>.

²⁸ In die zin ook het pleidooi voor een minister-zonder-portefeuille voor ICT, in: Het Financieel Dagblad, *Kabinet heeft minister van ICT nodig* (10 januari 2016), via: <<https://fd.nl/economie-politiek/1134298/kabinet-heeft-minister-van-ict-nodig>>. Hoewel de petitie daarvoor heden (21-9-2016) slechts 316 ondertekeningen kent, zie: <<http://ministervanict.nl/>>.

²⁹ Naast het accepteren van het belangenconflict, kan ook worden samengewerkt. Deze opties gelden niet als bedreigend voor nationale belangen.

³⁰ Biersack, John, and Shannon O’Lear. 2014. “The Geopolitics of Russia’s Annexation of Crimea: Narratives, Identity, Silences, and Energy.” *Eurasian Geography and Economics* 55 (3): 247-269.

³¹ Zie L.J. Hazelbag, “Nationale Veiligheidsraad: politiek wenselijk en staatsrechtelijk haalbaar?”, in: *Militaire Spectator*, 184-4 (2015), via: <<http://www.militairespectator.nl/thema/artikel/nationale-veiligheidsraad-politiek-wenselijk-en-staatsrechtelijk-haalbaar>>.

³² Charles K. Bartles, “Getting Gerasimov right”, in: *Military Review*, 2016 Jan-Feb, pp. 30-38.

³³ Christopher J. Lamb & Susan Stipanovich, “Back to Basics on Hybrid Warfare in Europe - A Lesson from the Balkans”, in: 81 *Joint Forces Quarterly* 2016-2, pp. 92-101, via: <http://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-81/jfq-81_92-101_Lamb-Stipanovich.pdf>.

³⁴ European Union, EU sanctions against Russia over Ukraine crisis, via: <http://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/eu_sanctions_en>.

³⁵ Het Financieel Dagblad, “Poetin: sancties tegen Rusland en lage olieprijs doen pijn” (11 januari 2016) <<https://fd.nl/economie-politiek/1134648/poetin-sancties-tegen-rusland-doen-pijn>>.

³⁶ Zie over het constant karakter van dit type conflict: Antulio J. Echevarria II, *Operating in the Gray Zone: An Alternative Paradigm for U.S. Military Strategy*, Strategic Studies Institute, April 2016, via: <<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=1318>>.

³⁷ Zie bijvoorbeeld de Britse *Joint Doctrine Publication 04 Understanding*, via: <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/33701/JDPoqWebfinal.pdf>.

³⁸ Naar het Duitse gezegde: Es gibt viel zu tun., fangen wir an!